

# RODINA VE SVĚTLE VĚDECKÝCH TEORIÍ, VÝZKUMŮ A ČESKÉ ODBORNÉ LITERATURY 19. A 20. STOLETÍ

The Family in the Light of Scientific Theories, Research,  
and Czech Scholarly Literature of the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> Centuries

Josef Grulich

**Abstract:** This text presents a synthetic and overview study that summarizes the development of foreign academic theories on the family in relation to the Czech academic community. Through this work, the author has sought to fill a gap in the Czech scientific literature. Existing studies typically view family issues through a very narrow lens, such as specific historical periods, selected social strata, or the lens of legal history. This study transcends these boundaries by interconnecting historical-legal, sociological, and historical-demographic approaches. At the same time, it connects global theoretical trends with their subsequent application in the Czech context. The present text devotes systematic attention not only to the history of research but also to an overview of specific research projects.

*Historická demografie*, 2026, 50:1, 61–88

DOI: 10.21104/HD.2026.1.03

**Contact:** prof. PhDr. Josef Grulich, Ph.D., Historický ústav, Filozofická fakulta, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Branišovská 1645/31a, 370 05 České Budějovice; grulich@ff.jcu.cz, ORCID: 0000-0002-7859-5206

**Keywords:** Family, scientific theories, scholarly literature, 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> centuries, sociology, family history, historical demography, family law

## Úvod

Předložený text představuje syntetickou a přehledovou studii, která shrnuje vývoj zahraničních vědeckých teorií o rodině pocházejících z 19. a 20. století. Ty však nejsou nahlíženy izolovaně, ale v přímé interakci s českým odborným prostředím. Autor se prostřednictvím předložené studie snažil vyplnit mezeru v české odborné literatuře, která spočívá v tom, že čeští autoři se běžně odvolávají na starší teorie. Jako konkrétní příklad je zde možné uvést *typologii rodin*, ke které dospěl Frédéric Le Play, anebo *teorii celého domu* (das „ganze Haus“), již k veřejné diskuzi předložil Wilhelm Heinrich Riehl. Obě teorie bývají v českém prostředí běžně uváděny, aniž by však byla detailně vysvětlena jejich podstata či okolnosti vzniku (Horský – Seligová, 1996: 82).

Další problém je nutné spatřovat v tom, že většina odborných studií problematiku rodiny nahlíží zúženou optikou, například z hlediska dílčích historických období, vybraných společenských vrstev anebo optikou právních dějin. Předložená

studie uvedené hranice překračuje, přičemž vzájemně propojuje historicko-právní, sociologické a historicko-demografické přístupy. Tematicky se však omezuje na výzkumy rodiny a teorie, které se zrodily během 19. a 20. století a dočkaly se, byť s velkým zpožděním, ohlasu také v českém prostředí. Je poněkud zarážející, že přestože od vstupu do nového tisíciletí již uplynulo více než čtvrtstoletí, za posledních dvacet pět let se v oblasti populačního vývoje či dějin rodiny neobjevila žádná nová teorie, která by zásadním způsobem ovlivnila zdejší badatelské počiny. A tak se v současnosti neustále objevují výzkumy, které ve větší či menší míře reagují na vědecké podněty z období před rokem 2000.

## Historicko-právní škola

Od počátku šedesátých let 19. století se objevuje stále větší počet vývojově historicky zaměřených výzkumů rodiny. Otázky, které si klade institucionální výzkum rodiny ovlivněný historicko-právní školou, se týkají systému norem, zejména právních, které se dotýkaly rodinného života. Autoři předpokládali, že zákony ovlivňují nejen rodinné, manželské, rodičovské, sexuální i příbuzenské chování, ale i skrze rodinu zprostředkované sociální praktiky, role a povinnosti v celé společnosti. Výchozím bodem institucionálního výzkumu rodiny bylo vědecké srovnání manželského, rodinného, vlastnického a dědického práva. Soudobá norma tak představovala východisko pro analýzu různých forem manželství i rodiny (Možný, 2008: 31–34).

Nejvýznamnější postavou této, tzv. historicko-právní školy byl Henry Sumner Maine (1822–1888), profesor občanského práva v Cambridge a vysoký správní úředník v Indii. Proslul svým spisem *Starobylé právo* (Maine, 1861). Na základě srovnávací analýzy právně-historických pramenů z období antického Říma a právních systémů ostatních kultur i evropských společností až po právní soustavy zemí západní Evropy 19. století přisuzoval rodině jakožto právní jednotce i sociální instituci ústřední význam. Jeho zásadní zjištění znělo: „*Jednotkou středověké společnosti byla rodina, ve společnosti moderní je jí jednotlivec ... pohyb pokrokových společností byl až dosud pohybem od statusu ke smlouvě.*“

Vývojové srovnávání právních systémů rezonovalo se soudobým evolucionismem. V druhé polovině 19. století už rodina není chápána jako přírodní či spíše přirozená jednotka, ale jako instituce vzniklá přirozeným vývojem. Herbert Spencer (1820–1903) ve svém slavném díle nazvaném *O studiu sociologie* (Spencer, 1898) vyslovil přesvědčení, že abychom porozuměli vyšším formám rodinného života, musíme je sledovat od nejnižších tvarů, jež jsou charakteristické pro nejprimitivnější společnosti. Kapitole *Rodina* předchází stejně rozsáhlá kapitola *Promiskuita čili manželství volné* a další dvě velké kapitoly nazvané *Mnohomužství* a *Mnohoženství*. Řada autorů se následně chopila možnosti přenesení darwinistických pojmů na historii společnosti, rodiny a manželství, jak k tomu Spencer nepřímou výbízeli.

Mocné podněty pro fantazii skýtaly zprávy soudobých cestovatelů a etnografů o životě a sociálních institucích přírodních národů nedotčených civilizací. Z velkého množství autorů za zmínku stojí Lewis H. Morgan (1818–1881) a jeho spis *Pravěká společnost neboli výzkumy příběhu lidského pokroku od divoštství přes barbarství k civilizaci* (Morgan, 1877; Morgan – Nahodil, 1954). Uvedený autor se stal oporou pro teorie Marxova spolupracovníka Bedřicha Engelse (1820–1895), jehož kniha *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, která poprvé vyšla roku 1884, se v průběhu doby zařadila mezi nejvydávanejší tituly společenskovední literatury (Engels, 1900; Engels, 1979).

Pro skloněk 19. století byla charakteristická vášnivá diskuse o původní promiskuitě, matriarchátu, patriarchátu, skupinových manželstvích jako o nejstarších formách uspořádání manželství, rodiny a vztahů mezi pohlavími. V uvedených souvislostech byl ve své době hojně citovaný švýcarský filozofující právník Johann Jakob Bachofen (1815–1887) s knihou *Mateřské právo* (Bachofen, 1897; Bachofen, 1942) a také finský demograf Edward Westermarck (1862–1939) se svým velice rozsáhlým spísem *Dějiny lidského manželství* (Westermarck, 1901). Od té doby, co metodologická kritika a pokročilejší etnografické výzkumy zpochybnily schémata společenského vývoje vytvořená evolucionisty během 19. století, historické zkoumání evropských rodin ustoupilo nadlouho do pozadí. Teprve nové metody historické demografie, rozvinuté Laslettovými výzkumy v Cambridge, a úspěchy francouzské historické školy Annales k němu znovu obrátily pozornost v sedmdesátých letech 20. století.

## Sociologické výzkumy rodiny

Problematicke rodiny věnoval pozornost jeden ze zakladatelů moderní francouzské sociologie, Émile Durkheim (1858–1917). Ten sepsal *Úvod do sociologie rodiny* (Durkheim, 1888: 257–281), kde v souladu s postupy historicko-právní školy dospěl k závěru, že především právní prameny mohou posloužit jako zdroj objektivních sociálních údajů potřebných k rozkrytí společenských jevů. Ve své posmrtně vydané studii *Manželská rodina* (Durkheim, 1921: 1–14), kterou předmluvou opatřil Marcel Mauss (1871–1950), se Durkheim postavil proti soudobé typologii rodiny. Ve své práci hovoří o manželské rodině (*famille conjugale*), proti které staví do kontrastu tradiční rodinu patriarchální (*famille paternelle*). Ta se skládá z rodičů, ženatých synů, jejich žen a dětí. Právě takový typ rodiny měl převládat v případě německých národů.

Podle Durkheimovy představy vývoje vzniká z někdejšího klanu *příbuzenská rodina*, která však prostřednictvím dělby práce a diferenciací sociálních struktur pozbývá funkce náboženské, ekonomické, politické a vojenské. Soudobá *manželská rodina* představuje důsledek „vydlení se“ nukleární rodiny z rodiny příbuzenské. K tomu mělo dojít, když vlastnictví přestalo být vázáno na dům a každý člen rodiny mohl držet vlastní majetek. Autorita a práva otce jsou omezována pod

vlivem státu. Dosažením plnoletosti dítě ztrácí právní závislost na otci a stává se plně autonomním právním subjektem. Protože děti opouštějí dům brzy, zůstávají jedinými trvalými členy rodiny manžel a manželka, kteří tvoří jádro manželské rodiny.

Dalším z podnětů rozvoje sociologického zkoumání rodiny byla tvrdá realita rychlé urbanizace, industrializace a s tím propojené sekularizace. Právě ta otrásla tradiční společností venkovských komunit a malých městeček pevně spjatých se svým zemědělským okolím. Vyjednávání o tom, jaké jsou nároky či oprávnění rychle rostoucího „čtvrtého stavu“ – průmyslového proletariátu, byla v samých počátcích. Nové bohatství malých a středních vlastníků spočívalo v rodinných podnicích. „Měšťanská rodina“ neobyčejně sílila a stala se kulturním modelem a základní institucí sociální struktury. Někteří reformátoři chtěli řešit sociální problémy a poukazovali na potřebu ozdravení rodiny nejnižších sociálních vrstev, jmenovitě rodin městského proletariátu. Radikální socialisté – mj. Bedřich Engels (1820–1895), Karl Marx (1818–1883), August Bebel (1840–1913) – byli fascinováni vizí revoluce, která měla skončit s tyraníí kapitalismu a také zlomit pouta rodiny. Zásadní byla kniha *Žena a socialismus* sepsaná Augustem Bebelem (Bebel, 1879; Bebel, 1962).

Z hlediska empirických výzkumů je zásadní rok 1855, kdy vyšla studie o 36 hornických rodinách nazvaná *Evropský dělník*. V souvislosti s jejím vydáním se hovoří o vzniku sociologie rodiny. Začíná tím cílevědomé studium ekonomických a sociologických aspektů rodiny, které vede přes zkoumání rodinného rozpočtu pomocí nových sociálně empirických metod sociologie rodiny. Autor knihy Pierre Guillaume Frédéric Le Play (1806–1882) jako uznávaný důlní odborník podnikl řadu cest po Evropě a Asii. Zvláště v německém pohoří Harz sledoval, jak hornické rodiny dokážou hospodařit s penězi. Domníval se, že právě zde našel mír, sociální stabilitu a jistotu, kterou ve francouzských rodinách postrádal.

Frédéric Le Play, obdobně jako společenský reformátor Auguste Comte nebo již vzpomínaný Herbert Spencer, rodinu pokládal za základní jednotku uspořádání sociálního organismu, a tedy také za základní jednotku studia společnosti. Frédéric Le Play, který se po roce 1848 zabýval pouze studiem rodinných rozpočtů, vždy po několik týdnů až měsíců přebýval ve zkoumaných rodinách jako podnájemník. V tomto prostředí vytvořil schéma výzkumného rozhovoru a dotazník o shromažďování údajů o rodinném rozpočtu a vydáních domácností. Prostřednictvím deskriptivní metody shromažďoval informace o místě, kde rodina žije, o pracovních příležitostech a poměrech rodiny, náboženství a životních postojích rodinných příslušníků. Rodinný životní styl přibližoval tak, že popisoval byt, nábytek, šaty, hygienické návyky, sociální kontakty i volnočasové aktivity.

Frédéric Le Play na základě svých znalostí z cest i pozorování prováděného v hornických osadách rozlišil tři základní typy rodin: příbuzenskou velkorodinu, nestabilní rodinu a rozvětvenou rodinu. Francouzský ekonom a jeden ze zakladatelů sociologie našel *příbuzenskou rodinu* (*famille parentale*) u nomádů

v Orientu, tj. v oblasti asijských stepí a u extenzivně zemědělsky hospodařících obyvatel východní Evropy. Všichni členové uvedené rodiny pracují bez nároku na odměnu v její prospěch, přičemž nemají žádné osobní vlastnictví. Děti i po sňatku zůstávají pod pravomocí nejstaršího otce. Stabilita této rodinné formace je vysoká, neboť její členové se řídí tradicí a vždy poskytují materiální i morální podporu všem slabším členům.

*Nestabilní rodina (famille instable)* představuje pro Frédérica Le Playe druhý extrém rodinného uspořádání. Vzniká jako důsledek industrialismu a individualismu pod vlivem dědického práva v bohatých a vzdělaných vrstvách obyvatelstva západní Evropy. Společně zde žijí pouze rodiče s dosud svobodnými dětmi. Co nejdříve po vstupu do manželství děti rodinu opouštějí, aniž by pociťovaly závazky vůči svým rodičům a sourozencům. Otcovská autorita a ochrana tělesně a duševně postižených členů zde mizí. Tato rodina nemá dostatečnou stabilitu; její členové nectí tradice, morálku, sociální autority ani Desatero. Rodiče a neprovdané členové rodiny jsou ve stáří izolovaní a velmi často umírají opuštěni.

*Rozvětvená rodina (famille souche)*, kterou Frédéric Le Play nalezl v severním Německu, představuje vzor pro sociální reformu, protože se nachází mezi nesvobodou příbuzenské rodiny a individuální svobodou nestabilní rodiny. Základem existence rozvětvené rodiny je rodinný dům, ve kterém zpravidla zůstává nejstarší syn poté, co se oženil a má děti. Jeho rodina představuje jádro rozvětveného příbuzenstva, on sám přebírá odpovědnost za udržení kontinuity rodinného života a rodinných tradic. Členitá rodina žijící pospolu v rodinném domě se skládá například ze ženatého syna a jeho rodiny, z jeho rodičů, ze svobodných sourozenců, tety, strýce a dvou služebníků. Rodinné jmění je nedělitelné a přechází do rukou jediného dědice, který však má množství povinností vůči rodičům do jejich smrti i vůči sourozencům, které musí podporovat při vzdělání (bratry) a vybavit věnem (sestry). Nedělitelný majetek se v tomto případě stává zdrojem dobré morálky, pořádku, čistoty, radosti z rodinného života, starosti o budoucnost; vše je děláno ve prospěch celé společnosti. Uvedený typ rodiny Frédéric Le Play nachází u drobných vlastníků půdy a v rodinách dělníků, kteří vlastní malé hospodářství.

Le Playova typologie představuje základ konzervativní tradice v sociologii. V Německu u jejího zrodu stál Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897), profesor kulturní historie a plodný romanopisec. Le Play a Riehl se domnívali, že pouze reforma je schopna stabilizovat společnost, jednotlivce a zaručit sociální mír. Sami sebe považovali za svědky úpadku původního, přirozeného uspořádání vícegenerační mnohočlenné „patriarchální“ nebo „kmenové“ rodiny. Le Play si cení *famille souche*, zatímco Riehl představil *teorii celého domu* (das „ganze Haus“), každopádně v obou případech se jedná o shodný jev – domácnost, ve které žije pohromadě větší počet manželských párů (Riehl, 1855). Tradiční široké „společenství domu“ ustoupilo do pozadí díky modernímu individualismu, kapitalistické industrializaci a zesílené urbanizaci. Právě ta měla za následek vznik

malých nukleárních rodin, které pro svoji vratkost („*famille instable*“) nemohly představovat záruku optimálního společenského vývoje (Brunner, 1968). Oba, Frédéric Le Play i Wilhelm Heinrich Riehl, usilovali o vytvoření objektivní vědy o rodině, jejíž výsledky měly sloužit k podpoře jejich snahy o obnovení rodinné morálky a prosperujícího státu. V uvedené snaze je patrná nostalgie po tradiční či spíše lepší společnosti.

## Počátky české sociologie rodiny

Problematika rodiny začala být v českém prostředí, obdobně jako jinde v Evropě, vnímána v kontextu právních dějin. V daných souvislostech nelze opomenout tzv. *Libušin soud*, který se objevil ve falzu, tzv. *Rukopise zelenohorském* objeveném roku 1817 na zámku Zelená Hora u Nepomuku (Tomek, 1859: 28–57). Jedná se v něm o spor bratrů Chruďoše a Štáhlava o dědictví po zemřelém otci Klenovici. Chruďoš si podle německého prvorozeneckého práva nárokuje celé dědictví. Spor rozhodne kněžna Libuše během zasedání zemského soudu na Vyšehradě tak, že bratři si v souladu s českým právem dědictví rozdělí napolovic. Tento příklad svědčí o tom, že charakter rodiny v právním kontextu představoval významný argument také pro obrozence.

Pozdější česká sociologie ve svých počátcích nebyla inspirována naturalismem, ale pozitivismem; liberální myšlení bylo upřednostněno před konzervativními názory. Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) instituci rodiny nevěnoval pozornost, ale zajímala ho otázka *ženské emancipace*. Základní instrument osvobození byl spatřován v otevření světa práce ženám, především v možnosti poskytování placené práce mimo domácnost. Tomáš Garrigue Masaryk po celý svůj život přednášel a psal ve prospěch nároku žen na vzdělání a jejich rovnoprávného postavení ve společnosti. Pobuřovalo ho tehdy všeobecně rozšířené přesvědčení o ženské méněcennosti a o přirozeném poddanství k mužům. Jako humanistický myslitel byl přesvědčen, že „otázky ženské není, jako není otázky jen mužské“ (Masaryk, 1930: 67).

Emanuel Chalupný (1879–1958) věnoval rodině systematickou pozornost, avšak nikdy nese-psal monografické dílo. V české sociologii rodiny sice založil konzervativní linii, avšak nastolil nová témata. Věnoval pozornost sociologii pohlaví; bez předsudku podal přehled o problematice incestu a neopomněl ani homosexualitu. Dávno před tím, než byla ustanovena disciplína *gender studies*, zkoumal rodovou diferenciaci zločinnosti a sebevraždy z hlediska odlišného pohlaví. Emanuel Chalupný zasáhl také do vleklé diskuse o tom, zda původně vládli ve společnosti muži anebo ženy; věnoval též pozornost původní promiskuitě a mnohoženství či zakládání manželství únosem. Od *gynekokracie* („vlády žen“) rozlišoval *matriarchát* („ústřední postavení ženy v příbuzenské soustavě“), který moderně spojoval s matrilokalitou a matrilinearitou. Prosazoval myšlenku, že ve zvířecím společenství hrají i mocensky významnější úlohu samice (Chalupný,

1919: 162). Současné však měl velmi vyhraněný názor na intelektuální rovnocennost žen.

Inocenc Arnošt Bláha (1879–1960), zakladatel sociologie na Masarykově univerzitě v Brně, věnoval sociologii rodiny dva spisy nazvané *Sociologie dětství* (Bláha, 1948) a *Dnešní krise rodinného života* (Bláha, 1947). Rodina se mu zdá v krizi už od počátku literárních společností, „neb od neliterárních o tom nemáme zpráv“. Inocenc Arnošt Bláha „nestavěl přítomný stav rodinného života jako horší proti stavu minulému jako lepšímu,“ nemyslel si, že by bylo možno dokázat, že dříve byla rodina lepší. Pojem krize není v jeho případě založen vývojově ani komparativně, ale je normativní a vztahuje se k mravní normě. Jeho sociologické pozorování přesvědčivě prokázalo, že norma bývá soudobou společností často porušována.

O generaci mladší Otakar Machotka (1899–1970) také vyšel ze zájmu o otázky etiky, avšak jako sociolog kladl důraz na objektivitu na základě empirického šetření. Na základě studijního pobytu v USA u nás prosadil techniku dotazníkového šetření. Roku 1931 inspiroval Ústřední sociální úřad města Prahy k zadání výzkumu *Sociálně potřebné rodiny*, který měl poskytovat podklady pro co nejspravedlivější distribuci sociálních dávek. Závěrečná zpráva prováděného výzkumu vyšla knižně jako *Sociálně potřebné rodiny v hl. m. Praze* (1936). Prováděný výzkum obsáhl 13 000 pražských rodin, u kterých se podařilo nashromáždit informace o kvalitě bydlení, rodinném hospodaření a životním stylu (Machotka, 1932). Koncem třicátých let 20. století František Uhlíř (1900–1980) ve své knize nazvané *Sociologie rodiny z hlediska dětského vývoje* (Uhlíř, 1947) zveřejnil obrovský materiál o desítkách tisíc rodin a jejich sociálních poměrech.

Český novinář Stanislav Kostka Neumann (1875–1947) v polovině dvacátých let 20. století vydal popularizační *Dějiny lásky. Populární obrazy z dějin snubnosti, manželství a prostituce od pravěku až po dobu nejnovější*. Vzhledem k choullostivosti tématu i některým pornografickým obrazovým přílohám vyšly pod dvojitým pseudonymem Dr. Hynek Záruba a Jiří Votoček (Neumann, 1925–1927). Větší pozornost než rodinnému životu autor věnoval zajímavostem a anomáliím manželského života. Tato publikace doplněná množstvím obrazových příloh, která byla v době svého vzniku velice populární, se dočkala reprintu pod zkráceným názvem *Dějiny lásky* (Neumann, 2016).

## Poválečný baby boom

V českých zemích byla sociologie roku 1950 zrušena jako buržoazní pavěda. Historie v někdejší Československu se musela zaměřit na dělnické hnutí a třídní boje, problematika dějin rodiny nebyla na pořadu dne. Naproti tomu americký představitel strukturálního funkcionalismu Talcott Parsons (1902–1979) se při koncipování své teorie rodiny opíral o americkou rodinu padesátých let 20. století. Soudobá média ji prezentovala jako šťastný manželský pár, vychovávající své děti

v domku se zahrádkou na předměstí. Mělo se jednat o rodinu dvougenerační, neolokální, s jasným rozdělením ženské a mužské role. Talcott Parsons kladl důraz na to, že nukleární rodina představuje relativně omezený systém s nevýznamnými styky mezi příbuznými v širší rodině. Do společnosti ji zapojovala dvojí role otce, který plnil funkci instrumentálního vůdce a svou zaměstnaneckou roli opatroval rodině chléb (*breadwinner*). Jeho prostřednictvím byla rodina zařazena do určité sociální vrstvy: jeho kariéra představovala kariéru všech rodinných příslušníků a jeho neúspěch se stával neúspěchem celé rodiny (Parsons – Bales, 1955).

William J. Goode (1917–2003) shromáždil v padesátých letech 20. století množství dat o rodinném uspořádání v evropském i mimoevropském reprodukčním procesu, na jejichž základě byla objasněna *teorie manželské rodiny* (*conjugal family*). Ve své knize zmiňovaný autor dospěl k závěru, že v západních společnostech došlo k relativnímu vyloučení širšího okruhu příbuzných z každodenních aktivit manželského páru a jejich dětí, tzn. vytvořila se určitá autonomie rodiny. Vztahy k příbuzným však nejsou definovány právy a povinnostmi, což oslabuje morální kontrolu manželské rodiny ze strany příbuzných. Manželská rodina vzniká na základě svobodné volby, která je založena na vzájemné přitažlivosti. Sňatkový věk je přirozeně vyšší, neboť hledání optimálního partnera vyžaduje určitý čas a v tržní společnosti musí být opřen o ekonomickou autonomii (Goode, 1970).

## Francouzská historická škola Annales

V poválečném vývoji nelze opomenout francouzskou historickou školu Annales prosazující strukturální vnímání dějin, která světu dala nový podnět pro myšlení o rodině. Philippe Ariès (1914–1984) ve své slavné knize *Dítě a rodinný život za starého režimu* (1960) rodinu nově nahlízel jako součást, produkt i hybatele společenských dějin (Ariès, 1975). Dětství pro něj představovalo sociální konstrukt, a nikoliv biologickou danost, což také potvrdily historické proměny. Arièsova práce zahájila proud historické literatury věnovaný problematice rodiny, na který ve Francii navazovaly práce Jeana-Louise Flandrina (1931–2001) a Georgese Dubyho (1919–1996). Ty vycházely nejprve v originálním jazyce (Flandrin, 1976), ale postupem času se staly natolik populární, že vycházely i v překladech (Flandrin, 1979); se značným zpožděním i do češtiny (Duby, 1997–1999; Duby, 2003).

Tento vývojový trend vyústil ve vydání slavných *Dějin soukromého života* (Ariès – Duby, 1985) i pozdějších *Dějin rodiny*, které opakovaně vycházely nejenom ve francouzštině (Burguière – Klapisch-Zuber – Zonabend, 1986), ale i v mnoha překladech (Burguière – Klapisch-Zuber – Zonabend, 1996–1998). Na území Francie výzkumy rodinné problematiky koordinovalo několik pařížských center: Institut National d'Études Démographiques (INED), Laboratoire de Démographie Historique (LDH), L'École des Hautes Études en Sciences Sociales

(L'EHESS) / Centre de Recherches Historiques (CRH) a Institut de Démographie de l'Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne (IDUP).

V poválečném vývoji francouzské historiografie nelze opomenout zrod nové metody, která měla přispět k „omlazení dějin“. Demograf Louis Henry (1911–1991) ve spolupráci s archivářem Michele Fleuryem (1923–2002) vymyslel a uvedl do praxe metodu *rekonstrukce rodin* (Fleury – Henry, 1956). Za pomoci matriční evidence doložili strukturu i princip fungování rodin. Východiskem jejich výzkumu se stal okamžik uzavření sňatku, s nímž souvisela evidence věku, bydliště, sociálního a profesního postavení snoubenců, údaje o rodičích nevyjímaje. V přímé návaznosti na novomanželský pár byly dohledávány zmínky o dětech, které z uvedeného manželství vzešly. Opomenuty však nezůstaly ani matriční zápisy pořizené v souvislosti s úmrtím rodičů i jejich potomků. Hlavním důvodem pracné matriční excerpcce se stal výzkum plodnosti v případech provdaných žen. V sekundární rovině byla věnována pozornost i sňatečnosti a úmrtnosti (Horská, 1976: 140–148; Maur, 1968: 72–83).

Na nebyvalé možnosti využití matričních zápisů už v meziválečném období poukazoval také český historik Josef Vítězslav Šimák (1870–1941). Jednotlivé matriční zápisy doporučoval rozepisovat na samostatné lístky, aby mohly být použitelné při rodopisném bádání i zjišťování odlišných populačních, náboženských a národnostních poměrů v zemi. Současně neopomněl ani možnost studia sociálního rozvrstvení obyvatelstva, a to včetně onomastických výzkumů (Maur, 1996: 111–116). Ačkoliv Šimák zdůrazňoval, že taková pomůcka bude „*uvítána s jásotem od předních našich učenců*“, jeho koncepce výzkumů se v českém prostředí nesetkala s výraznější odezvou (Šimák, 1922–1923: 135–140; Srb, 1969: 125–131).

## Anglické výzkumy rodiny

Podněty francouzské historické školy Annales i historické demografie se velmi brzy přenesly přes kanál a inspirovaly obdobné výzkumy v anglosaském světě. V jihoanglickém univerzitním městě Cambridge se vytvořila skupina historických demografů, do jejíhož čela se postavil Peter Laslett (1915–2001). Na základě systematické analýzy matriční evidence a za pomoci kvantitativních metod (výpočetní techniky) prováděl výzkum evropských rodinných forem a vytvořil svoji typologii rodin. Na základě prováděných výzkumů se snažil vymýtit stereotypní představy o tradiční evropské rodině. Získané poznatky postupně publikoval v knihách *Domácnost a rodina v minulosti* (Laslett, 1972) a *Rodinný život a pokoutní lásky minulých generací* (Laslett, 1977). Prosazoval novátorskou myšlenku, že začlenění služebnictva a učedníků do užšího okruhu rodiny hospodáře představuje jeden z charakteristických rysů protoindustriální společnosti. Zavedení tovární výroby na území Anglie i v dalších evropských oblastech vnímal jako přímý důsledek oddělení osobních a rodinných vazeb ve vzájemném vztahu zaměstnavatel – zaměstnanec (Laslett, 1965).

Anthony Wrigley (1931–2022), který roku 1964 založil *The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* (Velková, 2014: 260–261) vyzdvihl rekonstrukci rodin do roviny optimálního prostředku pro uskutečnění celostní analýzy vzájemného poměru křtů, pohřbů a sňatků. Vytvoření jasné představy o přirozeném pohybu obyvatelstva se bez provedení rekonstrukce rodin stalo nemyslitelným (Wrigley, 1966). Anthony Wrigley si k uskutečnění svých výzkumů zvolil matriční evidenci z oblasti devonské farnosti Colyton (Wrigley, 1968: 246–280). Na jejím základě bylo ověřováno, zda odlišný průběh přirozené měny obyvatelstva lze dávat do přímých souvislostí se zvyšováním sňatkového věku, anebo ho lze vnímat jako důsledek prodlužování meziporodních intervalů či zvyšování kojenecké a dětské úmrtnosti. Již dříve však na území Francie proslula farnost Crulai, kde se s pomocí analýzy matričních knih podařilo prokázat cílené omezování porodů, které by u provdaných žen v raném novověku nikdo nepředpokládal (Gautier – Henry, 1958).

Uvedeným způsobem bylo možné objektivně doložit jednotlivé změny v průběhu sňatečnosti, úmrtnosti a plodnosti, ke kterým docházelo pod vlivem vnějších faktorů (např. válečné události, období neúrody, špatná ekonomická situace, epidemie apod.) a jež měly za následek zvrat v přetrvávající rovnováze počtu narozených a zemřelých osob. Význam metody rekonstrukce rodin přetrvává do současnosti, přestože už není uskutečňována prostřednictvím manuálně sestavovaných rodinných listů. Během poslední třetiny 20. století, kdy nastal nebývalý rozvoj výpočetní techniky, došlo k posílení významu kvantitativních metod (Honc, 1971: 104–109). Rodinné listy byly nahrazeny počítačovou databankou, jejíž příprava je sice časově velice náročná, avšak její možnost využití je mnohem větší než v případě kartotéčních lístků (Cerman – Matusíková – Zeitlhofer, 1999: 107–128, 171–190).

Problematika rodiny postupně přestala být doménou sociologie a stala se významným předmětem zájmu historie. V průběhu sedmdesátých let 20. století dějiny rodiny přilákaly velké množství autorů. Anglický historik Lawrence Stone (1919–1999) vydal knihu pod názvem *Rodina, sex a manželství v Anglii 1500 až 1800* (Stone, 1979). Naproti tomu kanadský historik amerického původu Edward Shorter (\*1941) publikoval knihu *Utváření moderní rodiny* (Shorter, 1977), která souhrnně popisuje dějiny moderní rodiny v západní kultuře. Vídeňský profesor Michael Mitterauer (1937–2022) ve spolupráci s Reinhardem Siederem (\*1950) sepsal knihu *Od patriarchátu k partnerství: ke strukturální proměně rodiny* (Mitterauer – Sieder, 1977). Zmiňovaní autoři prokázali, že evropská rodina tradičních společností byla stejně nestálá jako moderní rodina. Zdrojem nestability, na rozdíl od dnešních rozvodů, však byla vysoká úmrtnost a sociální destabilizace v důsledku morových ran, hladomorů z neúrody a válečného drancování.

Od sedmdesátých let 20. století se okruh problematiky, kterou se historická demografie systematicky zabývá, začal rozšiřovat. Kromě populačního vývoje představujícího i nadále jeden z hlavních objektů jejího badatelského zájmu

vyvstala do popředí problematika velikosti a složení jednotlivých rodin i domácností. V rámci tzv. *sociální integrované vědy*, s pomocí historie, etnologie, historické demografie a sociologie začal být kladen větší důraz na individualizaci zkoumaného objektu v rámci strukturovaných skupin a především rodiny.

## Teorie protoindustrializace a rodina

Na sklonku šedesátých let 20. století Franklin Mendels (1943–1988) pod pojmem „protoindustrializace“ spatřoval rychlý nárůst tradičními formami organizovaného, avšak tržně zaměřeného venkovského průmyslu, který v evropském kontextu napomohl k urychlení regionální diferenciaci v 16.–18. století (Mendels, 1972: 241–269). Postupně se konstituovaly oblasti s agrární produkcí určenou pro místní spotřebu, ve kterých se stále větší měrou rozšiřovala textilní (rukodělná) výroba jako zdroj obživy převážně zemědělsky nesoběstačných vrstev populace. Na druhé straně lze zároveň doložit regiony s převahou zemědělské produkce. Moderní společnost se začala konstituovat v oblastech, na jejichž území probíhala „industrializace bez mechanizace a urbanizace“ prostřednictvím „zahušťování“ podomácku provozované rukodělné výroby. Klíčové místo v systémové koncepci protoindustrializace i nadále zaujímala domácnost, která se stala přímým pojítkem mezi výrobním procesem na jedné a rodinou jako jednotkou demografické reprodukce na druhé straně.

V souvislosti s demografickými aspekty protoindustrializace nelze opomenout tzv. *göttingenský model*. Peter Kriedte (\*1940), Hans Medick (\*1939) a Jürgen Schlumbohm (\*1942) prokázali, že rodina, respektive domácnost, fungovala na bázi vnitřní dělby práce, která určovala její strukturu i demografické chování jejích členů. Tam, kde se prosadila protoindustrializace, byl prokazatelný dřívější vstup do manželství i následný větší počet dětí v rodině, což přispívalo nejenom k demografickému růstu, ale podporovalo též ekonomickou expanzi. Produkce se zvyšovala zapojováním stále většího počtu členů rodiny (domácnosti) do pracovního procesu. Konkrétní výzkumy prokázaly, že ke kooperaci založené na společné dělbě práce nemuselo docházet pouze uvnitř rodiny, ale mohla nastat i mezi jednotlivými domácnostmi. Ty se již nemusely přizpůsobovat požadavkům práce a přežití uzavřením manželského svazku a plozením potomstva. Mohlo dojít k vyloučení vlastních svobodných dětí z domácké výroby či přijetí nepřibuzných osob do protoindustriálních domácností (Kriedte – Medick – Schlumbohm, 1977; Cerman – Ogilvie, 1994; Myška, 1994: 759–774).

## Hajnalova linie

Na složitost a variabilitu struktury protoindustriální domácnosti v širším měřítku poukazoval maďarsko-britský akademik v oboru matematiky a ekonomie John Hajnal (1924–2008). V závislosti na odděleném nebo společném způsobu

hospodaření členů jedné domácnosti rozpracoval rodinnou typologii rozlišující odlišnou podobu domácnosti v jednotlivých oblastech severozápadní a jihovýchodní Evropy. Odlišnosti prokazatelné na základě rozdílného demografického chování i rodinných struktur Hajnala inspirovaly natolik, že na základě spojnice měst Leningrad (Petrohrad) a Terstu roku 1965 vymezil pomyslnou hranici dvou evropských regionů s rozdílným charakterem domácností (Hajnal, 1965: 101–143; Hajnal, 1983: 65–104). U obyvatelstva, které náleželo k severozápadnímu modelu, byl prokazatelný vyšší sňatkový věk při prvním vstupu do manželství i mnohem větší počet svobodných osob v generaci padesátiletých. Další odlišnosti souvisely s uplatňováním zásad dědické praxe. Zatímco na severozápadě Evropy se majetku ujímal pouze jediný, zpravidla nejstarší syn, který postupně vyplácel své sourozence (nukleární rodina), na jihovýchodě všichni synové i s rodinami setrvali na otcovském gruntě, aby společně hospodařili (kmenová rodina typu „*famille – souche*“).

Oprávněnost Hajnalovy teorie, která evropský prostor rámcově rozdělila do dvou oblastí, byla v osmdesátých a devadesátých letech 20. století ověřována prostřednictvím kulturní antropologie. Dodatečně se tak dělo komparativním způsobem (Mitterauer, 1990), s ohledem na specifika zkoumaného regionu, v kterém převažovaly domácnosti určité vnitřní struktury (Kaser, 2000). Zatímco rakouský historik Michael Mitterauer se zhlédl v Hajnalově linii rozdělující Evropu na severozápadní a jihovýchodní část (Cerman, 1997: 327–346), anglický antropolog Jack Goody (1919–2015) odlišné formy rodinných struktur doložil na příkladu rozdílných poměrů v oblasti severozápadního a jihovýchodního Středomoří (Goody 2002; Goody 2006). S odkazem na regionální odlišnosti se o revizi Hajnalovy linie pokusil Mikołaj Szołtysek, polský historik zaměřený na historickou demografii (Szołtysek, 2012: 11–52).

## Rodina optikou sociální, kulturní antropologie a dějin obyvatelstva

Francouzská etnoložka Martine Segalen (1940–2021), specialistka na rodinné záležitosti a evropskou kulturu, se zaměřila na široký okruh témat. Z několika odlišných metodických východisek (historie, sociologie, antropologie) věnovala bližší pozornost okolnostem uzavření sňatku, zabezpečení trvalého charakteru manželství, otázce rozvodu, vdovství, konkubinátu, dědického práva i příbuzenských vazeb (Segalen, 1990). Peter Laslett (1915–2001) a Richard Wall (1944–2011) zvolili odlišné komparativní hledisko a ve vztahu k struktuře rodiny a demografickému vývoji vzájemně konfrontovali demografická (okolnosti vzniku manželského svazku, míra porodnosti, četnost nemanželských dětí, velikost domácností), ekonomická (dědická praxe, způsob rodinného hospodaření, vliv industrializace na podobu rodiny a domácnosti) i citová hlediska – soukromí a společný život v domácnosti, mezilidské vztahy, volba životního partnera,

chápání sexu, rodičovství a dětství, příčiny sociálních změn (Wall – Robin – Laslett, 1983; Anderson, 1980).

## Teorie ekotypů

V souladu s kulturně antropologickým pohledem na vznik evropských rodinných forem a také v souvislosti s procesem protoindustrializace byla rozpracována teorie ekotypů. Ve své podstatě vycházela z vzájemné souvislosti mezi strukturou rodiny a ekonomickým zázemím určitého regionu. Jednotlivé domácnosti vnímá na úrovni samostatných hospodářských společenství, jejichž struktura závisí na vnějších podmínkách. V případě zámožnějších sedláků a řemeslníků zdůrazňuje organizaci místní ekonomiky vzhledem k aktuální rodinné konstelaci. Mitteraue-rova koncepce klade důraz na dva odlišné typy rodinných struktur, jež se odlišují zastoupením cizí pomocné síly v domácnosti. Zatímco v případě živočišné zemědělské produkce je patrná potřeba stabilních pracovních sil (čeledí/děvečky, podruzi/podruhyně), v případě rostlinné produkce je žádoucí potřeba sezónních nádeníků v období sklizně. Také rakouský historik Josef Ehmer (1948–2023) tuto provázanost doložil na lokálních příkladech (Ehmer, 1991).

Svého uplatnění se teorie ekotypů dočkala i v jiných regionech, např. ve Skandinávii, kde ji odlišným geografickým a ekonomickým podmínkám přizpůsobil David Gaunt (\*1944). Jednotlivé ekotypy ani on nedával do přímých souvislostí s determinismem prostředí, ale vnímal je jako konkrétní přírodně-prostorové uspořádání (Gaunt, 1977: 183–210). Rozdílné podoby domácností dokládal na příkladu oblastí, jejichž obyvatelé se od jara do podzimu živilí obhospodařováním polností, zatímco v zimě si přivydělávali těžbou nebo exportem nerostů. V ostatních regionech však lidé i nadále zůstávali odkázáni pouze na zemědělskou produkci. V prvním případě byla v závislosti na místní ekonomické základně prokazatelná větší soudržnost vícegeneračních rodin typu „*joint family*“, v druhém případě převládala existence nukleárních rodin, které si dočasně najímaly čelední personál.

Přestože správnost této teorie zpochybnily regionální výzkumy (Macfarlane, 1978; Macfarlane, 1986) i teoretické studie (Trossbach, 1993: 277–314), z pohledu každodenního života venkovského i městského obyvatelstva však bývá připomínána dodnes. Poněkud zjednodušená představa užšího společenství lidí náležejících k jednomu domu vycházela z předpokladu existence mnohem těsnějších osobních vazeb v rámci jedné domácnosti, než na které jsme zvyklí v současné době. S touto koncepcí se lze setkat v zobecňujících studiích, které se snaží přiblížit průběh životního cyklu jednotlivce (Dürr, 1995; Dülmen, 1999). Pod pojmem rodina se zde rozumí mnohem širší společenství osob, ke kterému náležela čeleď, přestože ji k zaměstnavateli nepoutaly žádné příbuzenské či jiné pokrevní vazby (Hubbard, 1983; Münch, 1992). Tato teorie našla kladné odezvy pouze u některých, nikoliv

moderně koncipovaných prací, jež se zabývají problematikou rodiny a jejího každodenního života.

Přestože v případě historickodemografických bádání je prokazatelný příklon k sociálním dějinám, sledování porodnosti, sňatečnosti či úmrtnosti prováděné v závislosti na vnějších podmínkách určitého období neztrácí ani v dnešní době na významu. Téměř čtyři desetiletí se zkoumají základní rozdíly mezi strukturou rodiny a domácnosti v severozápadní a jihovýchodní Evropě; zároveň se sleduje jejich odlišné ekonomické zázemí v podmínkách protoindustriální i pozdější průmyslové společnosti. Na komparativní výzkumy se neorientuje pouze sociální integrovaná věda, ale též moderní historická demografie, u jejíhož zrodu stál v německém prostředí Arthur E. Imhof (\*1939). S pomocí historických či dodatečně vytvořených statistických dat, metodou rekonstrukce rodin, v makro-/mikro-historickém měřítku analyzovala základní rozdíly mezi tzv. „starým“ a „novým“ demografickým režimem (Imhof, 1993: 347–361; Knodel, 1988; Schlumbohm, 1989: 49–53).

## Starý a nový demografický režim

Rozdílné demografické chování, které se projevuje v charakteru přirozené změny obyvatelstva, definuje obě období. Biologická stránka reprodukčního procesu představuje velmi silný faktor, takže důkazy o vlivu prostředí, společenského statusu či příslušnosti k různým profesím zůstávají problematické nejenom v předprůmyslovém období, ale zcela zákonitě také pro dobu mnohem starší. *Starý demografický režim* se vyznačuje vysokou mírou úmrtnosti a porodnosti, které působily shodně. Francouzský historik Jacques Dupâquier (1922–2010) hovořil o „*demografickém systému evropských populací před zobecněním prevence porodů*.“ Jeho podstata prý spočívala ve směsi vitality a křehkosti. Zatímco znakem vitality byla silná manželská plodnost, křehkost se současně projevovala vysokou mírou úmrtnosti (Dupâquier, 1985: 109–110). *Nový demografický režim* nastal pod vlivem změny ekonomické a následně i sociální struktury průmyslové společnosti. V důsledku vyššího sňatkového věku i rozpadu tradičních rodinných forem se snížila míra porodnosti, jakožto jeden z příznaků probíhající individualizace společnosti. Strukturálním změnám životního prostředí lidé pozvolna přizpůsobovali i své demografické chování (Gestrich, 2013).

## Prvotní uplatnění metody rekonstrukce rodin v českém prostředí

Pod vlivem francouzské historiografie se na počátku sedmdesátých let 20. století i v české historiografii začal prosazovat výzkum přirozené změny prováděný na základě matriční evidence a s pomocí metody rekonstrukce rodin. Jeho hlavním přínosem se stala změna pohledu na podstatu populačního vývoje. Ten již nebyl zkoumán „shora“ – z hlediska již existujících statistických informací souhrnného

charakteru, ale „odspodu“, tedy z vlastní podstaty rodinného života každého jednotlivce. Údaje o narozeních či spíše křtech, sňatcích a úmrtích, respektive pohřbech tak začaly být postupně dávány do přímých souvislostí s jednotlivými rodinami, o kterých matriky podávaly svědectví. Zvláště v oblastech, kde se dochovaly souvislé řady matriční evidence, existovaly velmi dobré předpoklady pro studium dlouhodobých vývojových trendů porodnosti v závislosti na odlišných věkových skupinách ženské populace. Jejich prostřednictvím bylo možné zároveň uskutečnit výzkum dlouhodobého vývoje kojenecké a dětské úmrtnosti (Dušek, 1974; Dušek 1985: 143–239; Mužík, 1986: 103–207; Honc, 1972: 101–125; Wowková – Fialová, 1992: 223–234).

Na základě matriční evidence i nejrůznějších soupisů obyvatelstva se podařilo získat dostatečné množství informací o osobách náležejících k jednotlivým rodinám a domácnostem i o jejich pohlaví, sociálním a rodinném postavení, věku a místu původu. Důležitým vodítkem při časově velice náročné excerpci matrik – jako základního předpokladu rekonstrukce rodin – se kromě poddanských a sirotčích seznamů staly soupisy duší i matriční indexy (Čáňová – Horská, 1972: 81–100; Čáňová, 1997: 69–72). Celkový rozsah pramenné základny evidující obyvatelstvo přispěl k vytvoření velice výjimečných podmínek pro uskutečnění rekonstrukce rodin na příkladu určitého teritoria. Časová náročnost i relativní komplikovanost této metody však mnohé zájemce odradila. Do devadesátých let 20. století byla prováděna pouze prostřednictvím jmenné excerpty matrik a zdoluhavého vytváření a vyhodnocování rodinných listů. Dostupnost výpočetní techniky společně s rozvojem kvantitativních metod i nástupem nové generace historiků a demografů přispěly k zdokonalení (zjednodušení) osvědčené metody (Černý, 2015: 105–122). Potřeba vhodné (ucelené) pramenné základny společně s výběrem teritoria bez výskytu častých migrací nebo identických příjmení však i nadále přetrvávají.

## **Výzkumy evropské rodiny a dětství ve světle monografií z poslední doby**

K nejvýznamnějším publikačním počínům, které se objevily po roce 2000 nepochybně patří *Dějiny evropské rodiny* (Kertzer – Barbagli, 2001). Kniha je chronologicky rozdělena do tří dílů: 1. Rodinný život v raném novověku, 1500–1789; 2. Rodinný život v dlouhém devatenáctém století, 1789–1913; 3. Rodinný život ve dvacátém století. Jedná se o kolektivní monografii, ve které významní evropští a američtí sociální historikové představují nový pohled na rodinný život v Evropě. Komparativním způsobem vysvětlují, jak se rodiny a rodinné vztahy v jednotlivých evropských zemích lišily a také jakým způsobem a proč se v průběhu času měnily. Publikace se zabývá rodinným životem v Evropě pod vlivem institucionálních, ekonomických, politických a kulturních sil, které měly zásadní vliv

na jeho proměny. Jednotlivé kapitoly se zabývají bydlením, stravou a organizací domácnosti, povahou rodinného práva, dopadem náboženských změn, demografickými faktory, jako jsou nemoci a dětská úmrtnost, vztahy mezi rodiči a dětmi a dopadem měnících se trendů v manželství, rozvodu a širších příbuzenských vztazích. S pomocí sociálních věd i nových poznatků z oboru kulturní a genderové historie a historie sexuality autoři podávají velmi plastický obraz rodiny.

Obdobně i třetí vydání knihy *Děti a dětství v západní společnosti od roku 1500*, které vzešlo z pera Hughha Cunninghama, porovnává představy o dětství se zkušenostmi dětí (Cunningham, 2020). Autor mapuje vývoj představ o dětství od renesance až po současnost. Současně odhaluje značné rozdíly mezi tím, jak západní společnosti v průběhu proměn času chápaly a hodnotily dětství. Přehled vztahů mezi rodiči a dětmi v dlouhém období odhaluje důkazy rodičovské lásky i péče, a to i v častých případech úmrtí dítěte. Nakonec dochází k závěru, že ve skutečných vztazích mezi dětmi a dospělými existovala určitá míra kontinuity odrážející se v průběhu změn. Kniha *Děti a dětství v západní společnosti od roku 1500*, doplněná o aktualizovanou diskusi i rozšířenou bibliografií, představuje významný zdroj poznání nejenom ve vztahu k dějinám dětství, ale také pro poznání historie rodiny, obecných sociálních dějin a také genderových dějin.

## České výzkumy inspirované anebo ovlivněné zahraničními vzory

Zahraniční výzkumy rodiny i teorie pocházející z 19. a 20. století stále představují významný zdroj inspirace pro současné historiky (Grulich, 2002: 123–146). Uvolnění, které nastalo po roce 1989, zlepšilo dostupnost zahraničních publikací. V souvislosti s příchodem internetu se publikace o rodině v digitalizované podobě staly v domácím prostředí mnohem dostupnější. Čeští badatelé na příkladu českého prostředí mohli v mnohem větší míře začít ověřovat starší, ale stále aktuální teorie i výzkumné koncepce týkající se problematiky rodiny (Horský – Seligová, 1997). Ve většině prací domácích autorů se odráží vliv hned několika zahraničních teorií. Jejich ověřování bylo nejčastější na příkladu mikroregionu.

Alice Velková na příkladu čtyř lokalit štáhlavského panství (Starý Plzenec, Štáhlavy, Sedlec a Lhůta) provedla analýzu populačního vývoje venkovského obyvatelstva a proměn vesnické rodiny v průběhu 18. a první polovině 19. století (Velková, 2009). Časově náročná exerpce matrik jí umožnila vznik ohromné databáze o rozsahu téměř 15 400 osob, kterou autorka vyhodnotila s pomocí metody rekonstrukce rodin. Na základě kvantitativních výzkumů se jí mimo jiné podařilo prokázat i posun v konzervativní mentalitě venkovského obyvatelstva. Během 18. století byla v myšlení usedlého obyvatelstva na prvním místě širší rodina. Hospodáři cíleně budovali rodový majetek, který se měl následně předávat z pokolení na pokolení. Cit pro rodinu ve spojení s úctou k otcovskému majetku jim velel, že pokud se dostali do krizové situace, své jmění se snažili převést ve prospěch někoho jiného, přičemž nového majitele hledali v rámci širší rodiny,

aby se usedlost nedostala do cizích rukou. Během 19. století již bylo prokazatelné uplatňování pragmatictější strategie. Sedláci, kteří se rozhodli zprůtrhat rodové pouto, svého nástupce volili především s ohledem na možný zisk.

Alice Velková na příkladu panství Štáhlavy (přelom 18. a 19. století) ověřovala také „hypotézu babiček“ (Velková, 2017: 213–234). S pomocí výzkumů iniciovaných historiky i sociology začala být v šedesátých letech 20. století opuštěna původní představa formulovaná již v 19. století, že v předindustriální Evropě převládaly rodiny, kde stárnoucí rodiče dožívali své dny ve společnosti svých dětí. Postupem doby se ukázalo, že v rodinných systémech, a v případech mezigeneračních soužití zvláště, v rámci Evropy neexistoval jednotný vzorec. Sociální příslušnost rodin do určité míry předurčovala formu mezigeneračních vztahů. Sonda, kterou autorka studie prováděla, prokázala jasnou vazbu na dědický systém a s ním související způsob formování rodin. Předběžně se podařilo prokázat dva základní modely rodinného chování. Vzájemně se tak od sebe odlišují rodiny, jejichž obživa byla založena na obdělávání „vlastní“ půdy, a ty, které živilo řemeslo/námezdní práce.

Kniha Josefa Grulicha nazvaná *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století* představuje jeden z prvních souborných výsledků nového pohledu na dějiny venkova (Grulich, 2008). Jeho snahou bylo představit český venkov v mikrohistorické rovině. V tomto případě autor popisuje běh života venkovských obyvatel včetně jejich osobních a rodinných strategií na pozadí populačního vývoje jihočeského obyvatelstva. V rámci využitých metod dominuje historická demografie (výzkum rodinných forem) v kombinaci s mikrohistorií (panství Chýnov), dějinami každodennosti a gender studies. V souvislosti s demografickým vývojem jihočeského obyvatelstva v 17. a 18. století byla zvýšená pozornost věnována mortalitním krizím, které dokázaly paralyzovat populační vývoj na jihu Čech. V kontextu přirozené měny jihočeského obyvatelstva byla analyzována sezónnost demografických jevů. Mimořádná pozornost však byla současně věnována popisu životního a rodinného cyklu i jednotlivým fázím rodinného a životního cyklu venkovana. Autor se současně neopomněl zabývat ani otázkami proměny sociálního postavení jedince, když zkoumal majetkové transfery i migrace, které ovlivňovaly každodenní život členů venkovské společnosti.

Z výzkumů českobudějovického mikroregionu (1754–1824) následně vzešla Grulichova druhá kniha nazvaná *Migrace městského a vesnického obyvatelstva* (Grulich, 2013). Autor se v ní zaměřil na vývoj pracovních i sňatkových migrací v souvislosti s demografickými ukazateli, genderovými rozdíly i s ohledem na odlišné národnostní poměry (německé a české etnikum). V závěrech o sňatkových strategiích autor prokázal, že rozsah prostorového pohybu se úměrně k zámožnosti venkovských vrstev snižoval (nemajetní migrovali hodně, zatímco v případě bohatých osob „majetek své vlastníky svazoval“). Zatímco městské obyvatelstvo inklinovalo k migracím velkého rozsahu, vesničané se omezovali pouze na prostorový pohyb v okruhu několika sousedních lokalit. Prováděný výzkum prokázal,

že geografická mobilita do jisté míry odráží i demografický vývoj, a to v souvislosti s uplatňováním patrimoniálního dědického práva – ve smyslu disciplinace poddanského obyvatelstva. Dělo se tak nejen v případě dědiců gruntů, ale rovněž těch, kteří měli na vesnických usedlostech své dědické podíly, splácené v dlouhodobých splátkách. Grulichova monografie zohledňuje předpoklady urbanizace, nově vznikající ekonomické poměry, houstnoucí městskou zástavbu i změnu sociální skladby, umožňující venkovským imigrantům uplatnit se v daleko větší míře než dříve. Autor si všímá toho, že na přelomu 18. a 19. století začaly migrace rovnocenně doplňovat přirozenou proměnu populačního a sociálního vývoje.

V třetí Grulichově knize nazvané *Migrační strategie* se na příkladu českobudějovického panství podařilo prokázat, že během druhé poloviny 18. století se v případě prostorové mobility mohou kvantitativní a kvalitativní úhel pohledu vzájemně doplňovat (Grulich, 2018). V českém prostředí nebyl až dosud prováděn rozsáhlejší výzkum, při kterém by bylo na základě matriční evidence analyzováno velké množství zhostných případů. Úvod knihy nabízí stručný přehled hlavních metod, které byly uplatňovány v rámci demografických a genealogických výzkumů. S pomocí sestaveného datasetu Josef Grulich zdokumentoval 1073 konkrétních případů. Na příkladu českobudějovického panství nebyly všechny případy vystěhovalectví nebo přistěhovalectví analyzovány jenom v kvantitativní rovině. V závislosti na výpovědní hodnotě pramenné základny se v některých případech podařilo rozkrýt životní příběhy hlavních aktérů zhostního řízení. Díky široké pramenné základně byl vyličen životní příběh prosté ženy – Alžběty Griebshuberové, rozené Wašnerové. Uvedená publikace tak přináší zejména nový pohled na možnosti studia migrací venkovského obyvatelstva.

Naproti tomu kniha vídeňské historičky českého původu Dany Štefanové (Štefanová, 2009) vychází z metod sociálních dějin propojovaných s postupy historické demografie, dějin rodiny i agrárního práva. Autorka se přihlásila k mikrohistorickému přístupu i historicko-antropologické analýze. Jádrem její práce se stal rozbor pozemkových (gruntovních) knih a tzv. konšelských knih pro tři poddanské vsi panství Frýdlant (1558–1750). Publikace Dany Štefanové má nesporný přínos zvláště z hlediska dějin rodiny. Na základě rozboru trhových smluv se autorka zabývala otázkou, nakolik bylo uzavření sňatku ze strany muže podmíněno převzetím usedlosti. Autorka dospěla k závěru, že v sledovaném regionu nebylo převzetí gruntu podmínkou pro vstup do manželství. V preindustriální Evropě byl na západ a na sever od Hajnalovy linie Petrohrad–Terst omezen počet „míst“ umožňujících obživu, což se mělo projevovat zvláštním „*režimem sňatků*“ (Hajnalův *European Marriage Pattern* – do manželství vstupovali jen ti, kteří takové hospodářsky soběstačné „místo“ obsadili). Dana Štefanová ve shodě s dalšími vědci prokázala, že hospodářská podmíněnost „místa“ není jednoznačná a že oproti Hajnalovu modelu je třeba mluvit o širokém spektru prosazovaných vzorců demografického a sociálního chování.

Kniha Markéty Pražákové Seligové se zabývá životními cykly venkovských poddaných na území severních Čech během 18. století (Pražáková Seligová, 2015). Zvláštní pozornost autorka věnovala významu ekonomických, demografických a sociálních faktorů při utváření životních osudů lidí. Současně si kladla otázku, nakolik byly životní osudy jednotlivců v rámci tradiční, preindustriální společnosti formovány svobodnou volbou, respektive náhodnými okolnostmi, které vymanily člověka z místa původu, a nakolik lze za pestrou škálou individuálních osudů vystopovat (sociálně a genderově) typické průběhy života, tzv. *životní cykly*. Nastíněné otázky autorka zkoumala na vzorku poddanského obyvatelstva severočeského panství Horní Police, přičemž se opírala o širokou pramennou základnu, především o mimořádně dobře dochované hornopolické poddanské seznamy, jejichž téměř souvislá řada začíná rokem 1709. Velký prostor byl věnován výzkumu okolností, které ovlivňovaly životní osudy jedinců, například možností obživy, dostupnosti sňatku, role příbuzenství při utváření rodin či rozsahu prostorové a sociální mobility. Při studiu jednotlivých životních etap se autorka zaměřovala na problematiku rozšířenosti a rázu čelední služby (*life-cycle servant*), okolností vstupu do manželství a zakládání domácností, změn sociálního postavení v průběhu života a okolností odchodu z čela domácnosti. Zmíněná problematika nebyla sledována izolovaně, ale v rámci českého a evropského kontextu.

Markéta Skořepová se ve své knize zabývala problematikou neúplných venkovských rodin na konci 18. a během první poloviny 19. století (Skořepová, 2016). Základem analýzy se jí stala jmenná databáze vdovců, vdov a sirotek vystavěná na záznamech matrik, gruntovních knih, pozůstalostních řízení a zpovědních seznamů vedených pro panství Nový Rychnov (1785–1855). Její práce se opírá o zahraniční metodologická východiska z oblasti historické demografie, sociálních dějin, dějin rodiny a mikrohistorie. Zaměřila se v ní na ovdovělé osoby a osiřelé děti, které ztratily jednoho z rodičů před dosažením dvaceti let věku. Zohledněny byly dobové právní normy a také dobový diskurz týkající se vdovců, vdov a sirotek. Důraz byl současně položen na historickodemografickou analýzu místa ovdovělých a osiřelých osob v populaci. V souvislosti s problematikou držby usedlostí bylo sledováno prosazování osobních a rodinných strategií. Jako klíčové téma bylo nahlíženo postavení osiřelých dětí ve venkovské společnosti a jejich životní perspektivy.

Šárka Nekvapil Jirásková na příkladu vsi Stružinec (1700–1849) zrekonstruovala populační vývoj, majetkový transfer i životní strategie lidí v oblasti severovýchodních Čech (Nekvapil Jirásková, 2019). Základní výzkum, který autorka prováděla, vycházel z rekonstrukce rodin. Její rozsáhlá databáze o obyvatelích zkoumané vsi byla založena na církevních matrikách a pozemkových knihách. Výzkum sňatečnosti ve vsi Stružinec potvrdil nižší sňatkový věk snoubenců, obvyklý v protoindustriálních oblastech. Manželská plodnost zůstávala po celé sledované období na vysoké úrovni, což je typickým znakem populace s neomezovanou plodností, respektive základním rysem starého demografického režimu.

Vzhledem k životnímu stylu a pracovnímu nasazení v domácí textilní výrobě mohl být uvedený stav vytvářen záměrně. Autorce se podařilo prokázat, že porod nemanželského dítěte nemusel pro ženu vždy představovat stigmatizaci a odsunutí na okraj venkovské společnosti. Více než polovina svobodných matek se provdala a některé z nich se staly i samostatnými hospodyněmi.

Publikace Ladislava Nekvapila v české historiografii představuje první monografické zpracování problematiky čelední služby, tedy významné fáze rodinného a životního cyklu (Nekvapil, 2020). Publikace se s pomocí různých právních a evidenčních pramenů pro oblast východních Čech snaží ozřejmit principy fungování čelední služby a postavení sloužících v tradiční české společnosti. Pokouší se mimo jiné zodpovědět i otázky spojené se sociálním postavením sloužících a jejich zaměstnavatelů, délkou služby, výší mezd či geografickou mobilitou čeledi. Metodicky se Nekvapilova kniha opírá o díla západoevropské historiografie, přičemž využívá přístupů historické demografie, historické antropologie i právních dějin. Autor vycházel z Hajnalova i Laslettova pojetí čelední služby i pozdější revize, kterou definovala Antoinette Fauve-Chamoux. V souvislosti se sociálními vztahy v domácnosti hospodáře neopomněl teorii celého domu (*das „ganze Haus“*) či historické ekotypy definované rakouským historikem Michaellem Mitterauerem.

Pozoruhodné práce inspirované zahraničními výzkumy vznikly také v moravském prostředí. Na prvním místě je zde třeba připomenout monografii Věry Slovákové (Slováková, 2022). S pomocí historické demografie, mikrohistorie, dějin rodiny a gender history se autorka v kontextu populačního vývoje zabývala problematikou dětí a dospívajících osob na příkladu moravského panství Slavkov v druhé polovině 18. století. Analyzovala dopad osvětských reforem (zvláště zavedení povinné školní docházky a zrušení nevolnictví). Publikace vychází z kvantitativní analýzy historických pramenů a statistických údajů a soustředí se především na problematiku vzdělávání, pracovních podmínek a také vojenské služby. Kniha se tak zaměřuje na každodenní život poddanských rodin, když poukazuje na rozdíly v rodinném a životním cyklu městského a venkovského obyvatelstva.

Naproti tomu Martin Drozda svůj výzkum postavil na sondě necelých čtyř desítek vesnic, které vlastnila kapitula sv. Václava v Olomouci (Drozda, 2024). V případě zkoumaných obcí autor využil bohatý pramenný materiál, a to včetně pramenů z pera samotných vesničanů. Venkovští poddaní před rokem 1848 bývají vnímání spíše jako pasivní aktéři dějinného procesu, neboť jim bývá přisuzováno, že vesměs poslušně dělali to, co jim řekla vrchnost. Autor však vůbec nekladl důraz na vztah poddaných a vrchnosti, ale na fungování celého vesnického společenství, jehož základem byly rodiny. Martin Drozda se zajímal o to, co moravská vesnická obec v druhé polovině 18. a první polovině 19. století byla, kdo ji tvořil a jaké byly vztahy uvnitř vesnické komunity. Autor analyzoval podobu správy vesnické komunity ze strany samotných poddaných, konkrétně za jakých okolností byla volena, kdo ji tvořil a jaké měla kompetence.

Publikace Radka Lipovského završila dlouhodobé výzkumy populace poddaných měst Frýdek a Místek v průběhu 18. a první poloviny 19. století (Lipovski, 2013). Autor v ní metodicky inovativním způsobem spojuje ryze kvantitativní analýzy populačního vývoje vystavené na základě matice s individuálně zaměřeným rozbořem pozůstalostních řízení dochovaných pro sledovanou lokalitu. Radek Lipovski při zkoumání situace ve Frýdku a Místku využil prameny a metodické přístupy hlavně z oblasti historie venkova. Vývoj zkoumaných lokalit (Frýdek, Místek, Koloredov) zasadil do kontextu hospodářských podmínek moravskoslezského regionu, přičemž se mohl opřít o již existující výzkumy Lumíra Dokoupila a Milana Myšky. Autor ukazuje, že zatímco z následků třicetileté války se oblast poměrně rychle vzpamatovala, v druhé polovině 17. století se však vlivem stoupajících cen začala životní úroveň obyvatelstva snižovat. Současně se vznikem „poustek“ se zvyšovala zadluženost obyvatel i obliba provizorních „bud“ nahrazujících řádná stavení. Po polovině 18. století se v regionu začala projevovat konjunktura textilní výroby, soukenictví a plátenictví, které v první čtvrtině 19. století začalo vytlačovat bavlnářství.

Přestože práce francouzského historika Philipa Arièse *Dítě a rodinný život za starého režimu* se objevila již v roce 1960, pro české historiky představuje inspiraci také na začátku 21. století. Skupina historiků pod vedením editorky Dany Dvořáčkové-Malé vydala knihu s názvem *Děti a dětství. Od středověku na práh osvícenství* (Dvořáčková-Malá, 2019). Autorský kolektiv v ní hledal odpovědi na nejrůznější otázky: Žili v minulosti pouze „malí dospělí“? Existovalo vůbec dětství jako svébytná životní etapa? Stala se rodičovská láska, starost o děti nebo výroba hraček až výdobytkem 20. století? Podařilo se mu prokázat, že dívky a chlapci v českých zemích prožívali dětství podobně jako děti v dnešní době. Rozdíl však spočíval v životních podmínkách a nárocích, jež na ně kladla rodina či společnost. Dětský svět byl spatřován s ohledem na specifika sociálních vrstev při výchově, ochraně a péči o děti, případně v širokém spektru dobových textů a literatury o dětství.

Mnohem širší pohled na problematiku dějin dětství přinesla později vydaná práce editorky Mileny Lenderové a kolektivu autorů nazvaná *Velké dějiny země Koruny české – Dětství* (Lenderová, 2021). Tematicky a současně chronologicky se zabývala okamžiky od početí a porodu přes výchovu a vzdělávání, získávání prvních pracovních zkušeností až po práh dospělosti v prostředí města, vesnice i šlechtických rodů, v rodině, ve škole či sirotčinci, za války i v míru. Kniha zároveň ukazuje, jak se do tématu dětství promítají nejen poznatky o vývoji školství či práva, o dobové stravě, o bydlení, odívání či řemeslném zpracování hraček, ale i psychologické výzkumy traumat nebo bádání o vzniku a vývoji pediatrie jako samostatného lékařského oboru. Ve stejné edici se připravuje i vydání kolektivní monografie, v níž autorský kolektiv pod vedením J. Grulichy představí ucelený pohled na historický vývoj české rodiny (Grulich, 2026). Z hlediska koncepce obsahu se tato práce inspirovala francouzským dílem *Dějiny rodiny* I–III, které

bylo vydáno nejenom ve francouzštině (Burguière – Klapisch-Zuber – Zonabend, 1986), ale o deset let později i v němčině (Burguière – Klapisch-Zuber – Zonabend, 1996–1998).

Nejenom dějiny dětství či rodiny, ale také problematika smrti, umírání a pohřbívání nalezla v českém prostředí ohlas. Arièsovy *Dějiny smrti* inspirovaly k sepsání knihy také Janu Krtičkovou Kolouchovou (Krtičková, 2019). Monografie, která vzešla z jejího pera, se zabývá proměnou smutečního obřadu na konci „dlouhého“ 19. a na prahu 20. století. Místem prováděného výzkumu se stal západočeský Cheb a jeho obyvatelstvo. Publikace nejprve analyzovala osvícenská nařízení, a to především vzhledem k přesunutí hřbitovů za hranice města, výstavbě márníc, zřizování soukromých pohřebních ústavů a profesi hrobníků. Současně její pozornosti neuniklo ani kremační hnutí, které představovalo jeden z nejpodstatnějších zásahů do tradiční podoby pohřbu. Autorka se věnuje i komparaci českého a německého prostředí, přičemž se zabývá realizací konkrétních spalovacích zařízení, jmenovitě neuskutečněným projektem na chebském hřbitově a dále pak dokončenými stavbami v saském Plavně, bavorském Selbu a na české straně hranice v Karlových Varech-Rybářích. V rámci zkoumání krematorií se zabývá analýzou tehdejších obyvatel města Chebu, kteří si zvolili kremaci jako způsob naložení se svými ostatky. Klíčovým tématem se pro ni stalo rozšiřování fakultativního pohřbu žehem napříč sociálním spektrem společnosti.

Kromě tradičních témat z oblasti historické demografie a dějin obyvatelstva se však objevují i témata úplně nová – například problematika vlivu vojenské služby na rodinný život ve venkovském prostředí (Grulich – Černý, 2025). Skutečnost, že vojáci vzešli z určitého rodinného a sociálního prostředí, do kterého se po skončení vojenské služby chtěli vrátit, pozornosti historiků zpravidla unikala. Obrazně řečeno „od kolébky až k hrobu“ se publikace snaží vysledovat osudy prostých venkovanů pocházejících ze dvou jihočeských panství (Protivín, Třeboň). Právě tito lidé žijící na přelomu 18. a 19. století – tedy v období míru i války – prošli vojenskou službou v reformované rakouské armádě. Jejich „malé“ životní příběhy byly rekonstruovány v kontextu každodennosti, a to počínaje odvodem do armády a konče návratem domů či smrtí na vojně, přičemž se tento každodenní život odehrává na pozadí „velkých“ dějinných událostí – francouzských revolučních (1792–1802) i napoleonských válek (1803–1815). V daných souvislostech pozornosti autorů neunikly mnohdy velice napjaté vztahy mezi venkovským obyvatelstvem a příslušníky armády, kteří dočasně obývali vesnické usedlosti a narušovali rodinný život tamních obyvatel.

## Závěr

Vliv zahraničních teorií v oblasti historické demografie a sociálních dějin je v českém prostředí po roce 1989 nesporný. Domácí výzkumy se díky nim posunuly od popisných statistik k analytickým výzkumům zaměřeným na strukturu

rodin, domácností i sociální mobilitu. Zpočátku se v českém prostředí prosadila metoda *rekonstrukce rodin*. Metodika vypracovaná francouzským historikem Louistem Henrym se postupně stala standardem pro výzkum české populace 17. až 19. století. Česká historická demografie současně přejímala i teorie *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* (Peter Laslett) zaměřené na *typologii domácností* (nukleární vs. rozšířená rodina).

Ve vztahu k českému prostředí však nelze opomenout ani nesporný vliv *školy Annales*, a to především její důraz výzkum dějinného vývoje v epoše „*dlouhého trvání*“ (*longue durée*) a sociální dějiny nahlížené „*zdola*“. Právě od nich se odvíjel výzkum každodenního života a mentalit v kontextu každodennosti. V českém prostředí však také pevně zakotvila i *teorie demografického přechodu*, která zdůvodňuje transformaci tradiční společnosti (vysoká porodnost/úmrtnost) na moderní společenství (nízká porodnost/úmrtnost). Česká historická demografie tento model použila především k vysvětlení poklesu úmrtnosti a porodnosti během 19. a 20. století, a to s ohledem na specifické regionální odlišnosti v českých zemích.

V kontextu sociálních dějin a „*historie zdola*“ se prosadila *gender studies* i *dějiny migrací*. Od devadesátých let 20. století postupně začaly do české historiografie pronikat zahraniční koncepty genderových studií, zkoumající postavení žen, dětí a služebnictva v rané novověké rodině. Zahraniční výzkumy však ovlivnily i studium migrací, které se v českém prostředí orientovalo především na sňatkovou a pracovní migraci v protoindustriální i průmyslové éře.

Pro uplatnění zahraničních vzorů a teorií v českém prostředí bylo důležité zapojení českých vědců do mezinárodní spolupráce v rámci výzkumných projektů (po roce 1989). Na prvním místě je v tomto kontextu třeba zmínit mezinárodní projekt *Soziale Strukturen in Böhmen* (1992–1999). Pod vedením Markuse Cermana a Eduarda Maura na české straně se do evropských výzkumů zapojila nastupující generace českých historiků (Alice Velková, Dana Štefanová, Markéta Pražáková Seligová, Josef Grulich). Na příkladu českých panství (mikroregionů) byl prováděn systematický výzkum venkovských sociálních struktur. V souvislosti s uplatněním zahraničních vzorů ve výzkumné rovině však nelze opomenout ani význam pražského francouzského centra – *Centre français de recherche en sciences sociales (CEFRES)* – které sehrálo klíčovou roli při přenosu nových metodik (např. ve spolupráci s Antoinette Fauve-Chamoux).

Česká historická demografie v současnosti usiluje o srovnání vývoje českých zemí s ostatními částmi Evropy, zejména s německy mluvícími regiony a západní Evropou. Prováděné výzkumy se zaměřují mimo jiné na odlišnosti ve vývoji židovské populace, problematiku sociální mobility i roli čeledi v městském a venkovském prostředí. Zahraniční teorie umožnily, aby se česká historická demografie stala moderní, mezinárodně uznávanou disciplínou, která se zaměřuje na kvalitu dat a hlubokou analýzu sociálních procesů probíhajících v minulosti.

## References

- Anderson, M. 1980. *Approaches to the History of the Western Family, 1500–1914*. London: Macmillan Press.
- Ariès, P. 1975. *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris: Seuil.
- Ariès, P. – Duby, G. 1985–1987. *Histoire de la vie privée*, I.–V. Paris: Seuil.
- Bachofen, J. J. 1897. *Das Mutterrecht. Eine untersuchung über die Gynaiokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur*. Basel: B. Schwabe.
- Bachofen, J. J. 1942. *O materskom práve*. Trnava: Fr. Urbánek.
- Bebel, A. 1879. *Die Frau und Sozialismus*. Zürich-Hottingen: Verlag der Volksbuchhandlung.
- Bebel, A. 1962. *Žena a socialismus*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury (SNPL).
- Bláha, I. A. 1947. *Dnešní krise rodinného života*. Praha: Edvard Fastr.
- Bláha, I. A. 1948. *Sociologie dětství*. Brno: Komenium.
- Brunner, O. 1968. Das „ganze Haus“ und die „alteuropäische Ökonomik“. In: Brunner, O. (ed.), *Neue Wege der Sozialgeschichte*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Burguière, A. – Klapisch-Zuber Ch. – Zonabend, F. 1986. *Histoire de la famille: tome 1 – Mondes lointains, mondes anciens; tome 2 – Temps médiévaux, Orient / Occident; tome 3 – Le choc des modernités*. Paris: Armand Colin.
- Burguière, A. – Klapisch-Zuber, Ch. – Zonabend, F. 1996–1998. *Geschichte der Familie: Altertum*. Vorwort von Claude Lévi-Strauss; *Mittelalter*. Vorwort von Georges Duby; *Neuzeit*. Vorwort von Jack Goody; *20. Jahrhundert*. Vorwort von Jack Goody. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Cerman, M. 1997. Mitteleuropa und die „europäischen Muster“. Heiratsverhalten und Familienstruktur in Mitteleuropa, 16.–19. Jahrhundert. In Ehmer, J. – Hareven, T. K. – Wall, R. (eds.), *Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen. Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag*, 327–346, Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag.
- Cerman, M. – Ogilvie, S. C. (eds.) 1994. *Proto-industrialisierung in Europa*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik.
- Cerman, M. – Matušíková, L. – Zeitlhofer, H. 1999. Projekt „Sociální struktury v Čechách“. Rozbor pramenů s použitím počítače I–II. *Archivní časopis*, 49, 107–128, 171–190.
- Cunningham, H. 2020. *Children and Childhood in Western Society since 1500*. London: Routledge.
- Čáňová, E. – Horská, P. 1972. Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652–1800. *Acta Universitatis Carolinae Phil. et Hist.*, 3, 81–100.
- Čáňová, E., 1993. Demografický výzkum Broumovska. In Bláhová, M. – Hlaváček, I. (eds.), *Břevnov v českých dějinách: sborník z konference pořádané ve dnech 14. a 15. září 1993 Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy*, 69–72. Praha: Univerzita Karlova.
- Černý, V. Aktuální genealogické programy a jejich přínos pro historickou demografii (diskusní příspěvek). *Historická demografie*, 39, 2015, 105–122.
- Duby, G. 1997–1999. *Vznešené paní 12. století I–III*. Brno: Atlantis.
- Duby, G. 2003. *Rytíř, žena a kněz*. Praha: Garamond.
- Dupaquier, J. 1985. Pour la démographie historique. *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, 92, 109–110.
- Dülmen, R. 1999. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století). I. Dům a jeho lidé*. Praha: Argo.

- Durkheim, É. 1888. Introduction à la Sociologie de la Famille. *Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux*, 10: 257–281.
- Durkheim, É. 1921. La famille conjugale. *Revue Philosophique de la France et l'Étranger*, 91: 1–14.
- Dürr, R. 1995. *Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Dušek, L. 1974. *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století (na základě matrik)*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství.
- Dušek, L. 1985. Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701–1850. *Historickodemografická studie. Ústecký sborník historický*, 143–239.
- Drozda, M. 2024. *Vesnická obec na Moravě mezi osvícenstvím a zrušením poddanství na příkladu privátních statků olomoucké kapituly*. Brno: Matice moravská.
- Dvořáčková-Malá, D. (ed.) 2019. *Děti a dětství od středověku na práh osvícenství*. Praha: Historický ústav – Nakladatelství Lidové noviny.
- Ehmer, J. 1991. *Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischen Wandel*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Engels, F. 1900. *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums a des Staats: im Anschluss a Lewis H. Morgans Forschungen*. Stuttgart: IHW Dietz.
- Engels, B. 1979. *Původ rodiny soukromého vlastnictví a státu*. Praha: Svoboda.
- Flandrin, J. L. 1976. *Familles: parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*. Paris: Hachette.
- Flandrin, J. L. 1979. *Families in Former Times: Kinship, Household and Sexuality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fleury, M. – Henry, L. 1956. *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population : manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Paris: Institut national d'études démographiques (INED).
- Gaunt, D. 1977. Preindustrial Economy and Population Structure. *Scandinavian Journal of History*, 2, 183–210.
- Gautier, E. – Henry, H. 1958. *La population de Crulai paroisse normande. Étude historique*, Paris Institut national d'études démographiques (INED).
- Gestrich, A. 2013. *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert*. München: Oldenbourg Verlag.
- Goode, W. J. 1970. *World Changes in Family Patterns*. New York: Free Press.
- Goody, J. 2002. *Geschichte der Familie*. München: C.H.Beck.
- Goody, J. 2006. *Proměny rodiny v evropské historii. Historicko-antropologická esej*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny (NLN).
- Grulich, J. 2002. Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950. *Historická demografie*, 26, 123–146.
- Grulich, J. 2008. *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- Grulich, J. 2013. *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824. České Budějovice: Jihočeská univerzita*.
- Grulich, J. 2018. *Migrační strategie. Město, předměstí a vesnice na panství České Budějovice ve druhé polovině 18. století*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- Grulich, J. (ed.) 2026. *Velké dějiny zemí Koruny české – Česká rodina*. Praha – Litomyšl: Paseka (v tisku).

- Grulich, J. – Černý, V. 2025. *Od syna k rekrutovi, od vojáka k vysloužilci: Služba v armádě a její vliv na venkovskou rodinu. Jižní Čechy na přelomu 18. a 19. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny (NLN).
- Hajnal, J. 1965. European Marriage Pattern in Perspective. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (eds.), *Population in History. Essays in Historical Demography*, 101–143, Chicago: Aldine Publishing Company.
- Hajnal, J. 1983. Two Kinds of Pre-industrial Household Formation System. In R. Wall (ed.), *Family Forms in Historical Europe*, 65–104, Cambridge: Cambridge University Press.
- Honc, J. 1971. Perspektivy samočinných počítačů v historické demografii a Russův pokus při zpracovávání matrik. *Historická demografie*, 5, 104–109.
- Honc, J. 1972. Příspěvek k poznání populačního vývoje horních městec (Rekonstrukce 203 rodin ročníků 1610–1690 v matrikách fary Rudolfov u Českých Budějovic). *Acta Universitatis Carolinae Phil. et Hist.*, 3, 101–125.
- Horská, P. 1976. Metody současné historické demografie pro analýzu archivních pramenů. *Archivní časopis*, 26, 140–148.
- Horský, J. – Seligová, M. 1997. *Rodina našich předků*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny (NLN).
- Hubbard, W. H. 1983. *Familiengeschichte. Materialien zur deutschen Familie seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*. München: W. H. Beck.
- Chalupný, E. 1919. *Sociologie. Díl pátý: Vývoj (dynamika)*, Praha: nákladem vlastním.
- Imhof, A. E. 1993. Historische Demographie heute. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 44, 347–361.
- Kaser, K. 2000. *Macht und Erbe Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500–1900)*. Wien: Böhlau Verlag.
- Kerzer, D. I. – Barbagli, M. (eds.). 2001. *The History of the European Family I.–III*. New Haven: Yale University Press.
- Knodel, J. E. 1988. *Demographic Behavior in the Past. A Study of Fourteen German Village Populations in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kriedte, P. – Medick, H. – Schlumbohm, J. 1977. *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Lande in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Krtičková, J. 2019. *Proměna pohřebního rituálu na přelomu 19. a 20. století na příkladu západočeského města Chebu*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- Laslett, P. 1972. *Household and Family in Past Time; Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further Materials from Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laslett, P. 1965. *The World We Have Lost*. London: Methuen.
- Laslett, P. 1977. *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations: Essays in Historical Sociology*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Lenderová, M. (ed.) 2021. *Velké dějiny zemí Koruny české – Dětství*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Lipovski, R. 2013. *Lidé poddanských měst Frýdku a Místku na sklonku tradiční společnosti (1700–1850)*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Macfarlane A. 1978. *The Origins of English Individualism. The Family, Property and Social Transition*. Oxford: Basil Blackwell.

- Macfarlane, A. 1986. *Marriage and Love in England. Modes of Reproduction 1300–1840*. Oxford: Basil Blackwell.
- Machotka, O. 1932. *K sociologii rodiny: příspěvek k metodám empirické sociologie*. Praha: Státní úřad statistický.
- Maine, H. S. 1861. *Ancient Law; Its Connection to the Early History of Society, and Its Relation to Modern Ideas*. London: John Murray.
- Masaryk, T. G. – Plamínková, F. (ed.) 1930. *Masaryk a ženy. Sborník k 80. narozeninám prvního presidenta Republiky československé T. G. Masaryka*. Praha: Ženská národní rada.
- Maur, E. 1968. Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání. *Historická demografie* 2, 72–83.
- Maur, E. 1996. Kvantitativní historie a regionální historik. In: *Z Českého ráje a Podkrkonoší – suplementum* 2, 111–116, Semily: Okresní archiv.
- Mendels, F. F. 1972. Proto-industrialization. The first phase of the industrialization process, *The Journal of Economic History*, 32, 241–269.
- Mitterauer, M. 1990. *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*. Wien: Böhlau Verlag.
- Mitterauer, M. – Sieder, R. 1977. *Vom Patriarchat zur Partnerschaft: Zum Strukturwandel der Familie*. München Beck.
- Morgan, L. H. 1877. *Ancient Society: or, Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization*. Chicago: Charles H. Kerr and Company.
- Morgan, L. H. – Nahodil, O. (ed.) 1954. *Pravěká společnost, neboli, Výzkumy o průběhu lidského pokroku od divoštství přes barbarství k civilizaci*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Možný, I. 2008. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Mužik, P. 1986. Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651–1830. *Sborník archivních prací*, 26, 103–207.
- Münc, P. 1992. *Lebensformen in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main – Berlin: Propyläen Verlag.
- Myška, M. 1994. Protoindustrializace (Čtvrtstoletá bilance jednoho historického paradigmatu). *Český časopis historický* 92, 759–774.
- Nekvapil, L. 2020. *Čelední služba v Čechách v raném novověku: právní, sociální a ekonomické aspekty*. Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Nekvapil Jirásková, Š. 2019. *Protoindustriální společnost. Populační chování a životní strategie venkovského obyvatelstva severovýchodních Čech v 18. a 19. století*. Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Neumann, S. K. 1925–1927. *Dějiny lásky: populární obrazy z dějin snubnosti, manželství a prostituce od pravěku až po dobu nejnovější / podle výsledků bádání moderního a z vědeckých děl nejspolehlivějších sestavili a zpracovali Hynek Záruba a Jiří Votoček*. Praha: Nakladatelství L. Šotka.
- Neumann, S. K. 2016. *Dějiny lásky I.–V.* Bratislava: Petit Press.
- Persons, T. – Bales, R. F. 1955. *Family, Socialization and Interaction Process*. Glencoe: Free Press.
- Pražáková-Seligová, M. 2015. *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba? K demografickým, hospodářským, sociálním a rodinným aspektům života venkovských poddaných na panství Horní Police*. Praha: Togga.

- Riehl, W. H. 1855. *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik. III. Die Familie*. Stuttgart: Cotta.
- Segalen, M. 1990. *Die Familie. Geschichte, Soziologie, Anthropologie*, Frankfurt am Main – New York – Paris: Campus Verlag.
- Shorter, E. 1977. *The Making of the Modern Family*. New York: Basic Books.
- Schumbohm, J. 1989. Možnosti und Grenzen Historischer Demographie. *Zeitschrift für Historische Forschung*, 1, 49–53.
- Slováková, V. 2022. *Dětství a dospívání poddaných na Moravě ve druhé polovině 18. století na příkladu slavkovského panství*. Brno: Matice moravská.
- Skořepová, M. 2016. *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- Spencer, H. 1898. *The Principles of Sociology, in Three Volumes*. New York: D. Appleton and Company.
- Srb, V. 1969. Využití rodopisné studie pro historickou demografii. *Demografie*, 11, 125–131.
- Štefanová, D. 2009. *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750*. Wien: Böhlau Verlag.
- Stone, L. 1979. *The Family, Sex Marriage in England, 1500–1800*. New York: Harper & Row.
- Szotylsek, M. 2012. Spatial Construction of European Family and Household Systems: A Promising Path or a Blind Alley? An Eastern European perspective. *Continuity and Change*, 27, 11–52.
- Šimák, J. V. 1922–1923. Jak těžiti z farních matrik. *Od Ještěda k Troskám*, 1, 135–140.
- Tomek, V. V. 1859. Svědectví o nálezu Libušina soudu. *Časopis Musea království Českého* 33, 28–57.
- Trossbach, W. 1993. Das „ganze Haus“ – Basiskategorie für das Verständnis der ländlichen Gesellschaft deutscher Territorien in der Frühen Neuzeit? *Blätter für Deutsche Landesgeschichte*, 129, 277–314.
- Uhlíř, F. 1947. *Sociologie rodiny z hlediska dětského vývoje*. Praha: Státní nakladatelství.
- Velková, A. 2014. 50 let Cambridge Group for the History of Population and Social Structure. *Historická demografie*, 38, 260–261.
- Velková, A. 2009. *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha: Karlova Univerzita.
- Velková, A. 2017. Přítomnost babiček v předindustriálních rodinách a jejich možný vliv na plodnost dcer (na příkladu panství Štáhlavy na přelomu 18. a 19. století). *Historická demografie*, 41, 213–234.
- Wall, R. – Robin, J. – Laslett, P. (eds.) 1983. *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Westermarck E. 1901. *The History of Human Marriage*. London – New York: The Macmillan Company.
- Wowková, W. – Fialová, L. 1992. Plodnost vdaných žen v Jablonci nad Nisou do roku 1800. *Demografie*, 34, 223–234.
- Wrigley, E. A. 1968. Mortality in Pre-industrial England: The Example of Colyton, Devon, over Three Centuries. *Daedalus*, 97, 546–580.
- Wrigley, E. A. 1966. Family Reconstitution. In Wrigley, E. A. (ed.), *An Introduction to English Historical Demography*, 98–99, London: Wiedenfeld & Nicolson.